

Nõukogude ajal tehtud teaduse sisu pakub uurijaile endiselt suurel hulgal võimalusi. Ülikooli õppetöö kajastajana on suureks abiks üliõpilaste ja õppejõudude loengukonspektid, mida ülikooli ajaloo muuseum on alati valmis vastu võtma. Konverentsi ettekannetest osa publitseeritakse käesolevas Ajaloolises Ajakirjas, ülejäänud ilmuvad Tartu ülikooli ajaloo küsimuste järgmises numbris.

LEA LEPPIK

STALINISMI KONVERENTS MOSKVAS

5.–7. detsembrini 2008 toimus Moskvas rahvusvaheline konverents “Stalinismi ajalugu: tulemused ja uurimisprobleemid”. Renaissance Olympic Penta hotellis peetud suurejoonelise konverentsi peamisteks organiseerijateks olid Venemaa inimõiguste volinik, Vene Föderatsiooni Riiklik Ajalooarhiiv, Sotsiaalteaduste teadusinformatsiooni instituut, kirjastus “Venemaa Poliitiline Entsüklopeedia”, ühendus Memoriaal ning Venemaa esimese presidendi B. N. Jeltsini fond, mis oli ka ürituse peasponsoriks. Lisaks veel hulgaliselt partnereid ja toetajaid maailma erinevatest teadus-asutustest ning uurimiskeskustest.

Konverentsi võib pidada tõeliselt mastapseks, sõna sai üle saja stalinismi uurija, kelle seas oli mitmeid selle ala tuntumaid esindajaid. Samas kostus kuluaarides nurinat nii konverentsi liigse paisutatuse kui mitme maailma mastabis olulise ajaloolase (nt Kotkin, Service, Hirsch, Holquist jt) kutsutute hulgast väljajäämise kohta.¹

Kolm päeva kestnud konverentsi juhatas sisse Venemaa inimõiguste volinik Vladimir Lukin, viidates veel teiselegi samal päeval toimuvale konverentsile, mis oli pühendatud Aleksandr Solženitsõni 90. sünnipäevale. Nädal hiljem avati seoses viimatimainitud sündmusega Taganka raamatukogus näitus “Gulagi arhipelaag: Eesti saar”, mis oli pühendatud *GULAGI arhipelaagi* saamisloole ning oli seeläbi ka Eestiga seotud.

Avapäeval peetud kuuest ettekandest pälvis auditooriumi soojema vastuvõtu ühenduse Memoriaal juhatuse esimehe Arseni Roginski ettekanne

¹ Konverentsi programmiga on võimalik tutvuda <<http://www.rosspen.su/ru/links/history2/>> (20.6.2009).

stalinismi mäletamisest, mis puudutas mitmeid vene ühiskonna mälu- poliitika valupunkte. “Kas ajaloolaste teaduslikud monograafiad ja publitseeritud dokumendikogumikud mõjuvad massidele?”, oli üks tõstatatud küsimustest. Ajaloolaste tööde nõrka toimet ühiskonnale tervikuna tõdesid sarnaselt Roginskiga ka mitmed teised esinejad. Sellest hoolimata leiti, et ajaloolased peaksid jätkama ajaloo uurimist “nii nagu see oli” ja otsima võimalusi teadmiste levitamiseks ning nende üldrahvalikku mällu viimiseks.

Konverentsi üheks eesmärgiks oli analüüsida stalinismi taaselustumise põhjuseid, millele Roginski ettekanne kujunes mõjusaks avalöögiks. Suure võidu kogemus, mälestus sõjast, mis sellest, et see mälestus ei vasta sisule ning võidu hinnal teadlikult unustuse hõlma vajuda lastakse, aitab taastada riigi autoriteeti, tõendades, et võimul on alati õigus. Riiklikest huvidest lähtuvalt peab üks kogemus alla suruma teise, esiplaanile tõstetud sõja kui “kurja” üle saavutatud võidu kogemus peab tahaplaanile lükkama teise kurjuse sümboli ehk mälestuse terrorist, oli Roginski ettekande peasõnum. Vene rahvas vajab Suur-Vene ideed, mis näitab, et Venemaa on võimeline igast olukorrast välja tulema. Selle rahvale vajaliku pidepunkti otsinguil on president Putin ja tema meeskond ära kasutanud mälestuse stalinlikust ephohhist. Valitsus ei soovi süvendada mälestust terrorist, sellest on nähtav küll üks osa, ohvrite pool, kuid see ei ava kogu terrori olemust ja sisu, kuriteost kui sellisest ei räägita. Venelastel on väga raske teha vahet ohvritel ja kuritegudel, sest endistest kurjategijatest, kes olid alla kirjutanud mahalaskmise dokumentidele, said hiljem ise ohvrid. Näiteks ukrainlastel ja baltlastel seda probleemi ei ole, neid on alati käsitletud ohvritena; natsid tapsid võõraid, kommunistid tapsid aga omasid, hea ja kurja piir jääb venelaste jaoks siin ähmaseks. Uus rekonstrueeritav mälu, nagu seda viimastes Danilovi ja Filippovi koostatud õpikutes formuleeritakse, ei tekita kahjutunnet ohvrite suhtes, vaid õigustab Venemaa “moderniseerimiseks” läbiviidud terrorit – Stalin tegi riiklikest huvidest lähtuvalt rohkem head kui halba. Stalinist kangelaskuvandi loomine, seda eriti noorsoo hulgas, jäi kõige murettekitavamana probleemina üles ka kahe järgmise päeva ettekannetesse ja ülesastumistesse.²

Konverentsi ettekanded oli jagatud kuude sektsiooni, mis analüüsisid stalinismi erinevaid tahke, need olid 1) diktatuuri institutsioonid ja meetodid; 2) rahvusvaheline poliitika; 3) sotsioloogilis-kultuurilised aspektid (inimene süsteemis); 4) majandusaspektid; 5) rahvusküsimus; 6) mälestus stalinismist. Ülevaate andmine konverentsi kesksest päevast on peaaegu võimatu, sest

² Roginski ettekannet saab lugeda <<http://www.novayagazeta.ru/data/2008/92/00.html>> (20.6.2009).

esinejate rohkearvulisus ja teemade lai valik seadsid osalejad tõsise probleemi ette, milliseid ettekandeid kuulata. Kas tormata kogu päeva jooksul ühelt ettekandelt teisele või keskenduda mõnele valitud rubriigile? Näib, et kõige elavamad diskussioonid jäid ettekannete vaheliste kohvi- ja lõunapauside ajale, mil kuulajad omavahel erinevates sektiioonides räägitu üle arutlesid.

Enam kuulajaid kogunes stalinismi mäletamisega tegelevasse sektiiooni, mis oli Irina Shcherbakova hinnangul märk sellest, et osavõtjaid tahtsid aru saada, mis Venemaal mälu küsimustes üldse toimub. Teatud mõju oli ilmselt ka infol, et 4. detsembril toimus Memoriaali Peterburi büroos läbiotsimine, mille käigus konfiskeeriti kõigi arvutite kõvakettad, mis sisaldasid hulgaliselt andmeid stalinlike repressioonide ohvrite kohta. Selle sektiiooni töö tulemusel tõdeti, et Stalin pole surnud, vaid muutub üha enam nähtavamaks, tänapäeva meedia on Stalinist teinud megastaari, analüüsi asemel pakutakse müüti tugevast võimust, millele polnud alternatiivi. Ühtedele on Stalini ellutõstmine tagasivaade noorusele “läbi roosade prillide”, teistele soov “tugeva käe” järgi. Julgeolekutöötajate elu- ja teenistuskäiku uuriv Nikita Petrov rõhutas omalt poolt veel üht viimasel ajal tugevnevat arvamust NKVD-st kui repressioone piiranud asutusest, nendeta oleks verd veel rohkem olnud.

Partei ja jõuministeriumite vahekordi, terrori ulatust ning eesmärke analüüsiti enam Oleg Hlevnjuki ja Yoran Gorlizki juhitud esimeses, stalinistliku diktatuuri poliitikat käsitlevas sektiioonis. Ajavahemikus 1930 kuni 1953 langes ligi 50 miljonit inimest repressioonide ohvriteks, need vahistamised ja mahalaskmised olid võimude poolt organiseeritud ja kontrollitud. Samas nõustuti ka nende autoritega, kes väitsid, et kontrollimehhanismid ei toimunud alati korralikult. Hinnangud Stalini tegevusele on erinevad, võimaldades rääkida nii “nõrgast” kui “tugevast” diktatuurist. Ja kuigi terror omandas 1930. aastate teisel poolel üha suuremaid mastaape, oli nende tulemus rahva meeleolude aruannete põhjal suhteliselt olematu, kõik jäi endiseks, rahva meeleolud olid samasugused nagu enne terrori läbiviimist, mis tõstatab paratamatult küsimuse – milleks see kõik?!

Rahvustunnuse alusel läbiviidud terrorist räägiti eraldi rahvusküsimuste sektiioonis, mida juhtisid Tamara Krasovitskaja ja Juri Slezkine. Sealkõneldu kajastas paljurahvuselisele impeeriumile (nii vene tsaariimpeeriumi kui nõukogudeaegse) omaste tunnuste analüüsi ning keskendus 1930. aastatel toimunud muutustele Stalini rahvuspoliitikas. Sektiiooni tööd lõpetades tajuti vajadust uute faktide ning lähenemiste järele, mis annaksid edasi impeeriumi oludes elanud inimeste kogemust, nende käitumise ja mõtlemise mustreid, et avada sügavamalt stalinismi fenomeni.

Stalinismi fenomeni erinevate ilmingute mõtestamisega tegeldi intensiivselt ka kolmandas sektsioonis “Inimene diktatuuri süsteemis”, mis kulges Jelena Zubkova ja Donald Filzeri eestvedamisel. Kuidas üldse rääkida nõukogude inimesest; kuidas tekitati “uut inimest”; milline oli see “inimmaterjal”; milline osa neist muutus üleliigseks; mil määral võeti omaks pealesurutud arusaamu; milline oli režiimis või “tsoonis” elanud inimese vastupanu – need on vaid üks osa selles töörühmas esitatud rohketest küsimustest. Kui esimeses sektsioonis rääkis Alain Blum selliste igapäevaste tegevuste nagu isikute omavaheliste kohtumiste, sõpruskondade, ühise õhtusöögi, välismaareisi kriminaliseerimisest 1920. aastate lõpul, siis kolmandas sektsioonis proovis Elena Osokina analüüsida inimeste igapäevase allumatuse ilminguid ja kohanemist muutunud oludes, kõneldes sellest kui sotsiaalse immuniteedi omandamisest. Inimesed omandasid uusi ellujäämisstrateegiaid ja õppisid toime tulema uute “haigustega”, mida tuleks vaadelda pigem kui sotsiaalse immuniteedi omandamise protsessi, mitte kui passiivset vastupanu. Stalinismi sotsiaal- ja sotsiaalkultuuriline ajalugu on oma uurituse tasemelt alles kaardistamise faasis, tõdeti sektsiooni töö kokkuvõttes. Seda tööd on tehtud igapäevaelu ajaloo, soouuringute, töölisajaloo, kultuuriajaloo jt projektide raames, mis on keskendunud peamiselt 1920.–30. aastatele, hilisstalinismi periood on ajaloolaste fookusse nihkunud alles viimastel aastatel.

Paratamatult ei olnud võimalik osaleda kõigi töörühmade töös ja selliselt jäid välispoliitika ning majanduse küsimused sedapuhku kõrvale. Kokkuvõttes öeldu põhjal jäid kõlama mõtted Nõukogude Liidu välispoliitika küsimuste tihedast sidumisest Hiina ja Jaapaniga ning Mark Kramerise seisukoht, et ridade vahelt on võimalik välja lugeda, et 1950. aastal valmistus Stalin uueks sõjaks. Majanduse rubriigis hinnati stalinliku industrialiseerimise vajadusi, sellega kaasnenud kahjusid ja pikaajalisi tagajärgi ning otsiti alternatiive kooliõpikutes kirjeldatud skeemile kiire industrialiseerimise hädavajalikkusest, millega õigustatakse “kõva käe” poliitikat ja terrorit. Kas sõda oleks olnud võidetav ka ilma tohutute terroriohvriteta?

Emotsionaalselt kõige laetum oli konverentsi viimane päev, mil tehti kokkuvõtteid ning sõna said ka vene ühiskonna tuntud kultuuritegelased nagu Taganka teatri lavastaja Juri Ljubimov, filmiprodutsent Pjotr Todorovski, kirjanik ja avaliku elu tegelane Daniil Granin jt. “Me vajame tõde!” – oli nende sõda näinud ja seda meenutanud vanade meeste põhiline sõnum. “Me tahame, et näidataks sõja tõelist poolt, mis ei lähe kokku stalinismi mõistmisega, seda kuidas me selle sõja tegelikult kaotasime”, rääkis Granin ja meenutas, kuidas sõduri jaoks oli võidu autoriks marssal Žukov, kes aga Stalini poolt, kes pole isegi polgujuht olnud, asumisele saadeti; kuidas sõjas

invaliidistunud sõdurid (“samovarid”) Leningradist välja saadeti, et need linnapilti ei rikuks, pool aastat pärast sõda vahetasid sõdurid oma ordenid raha vastu, et toime tulla. “Keel ei paindu ütlemata, et see oli võit, kui me sellepärast veel siiani kannatame.” Mõnda aega kohal viibinud Venemaa teaduse ja haridusminister Andrei Fursenko õpetussõnade kohaselt tuleks stalinismist kõneldes vähem tugineda emotsioonidele ja rohkem mõelda argumentidele, millest tänapäeva noored enam aru saavad – kuna Stalini näol on tegu isiksusega, siis seepärast ta ka noortele meeldib. Filippovi õpikut tabanud kriitikanoole suunas minister edasi ülikoolide õppejõududele, kes on õpikus esitatud seisukohti kõige enam kaitsnud.

Konverentsi lõppedes võeti vastu resolutsioon, milles tauniti Nõukogude Liidu ajaloo kujutamist võidult võidule liikumisena, ignoreerides asetleidnud tragöödiat ja ohvreid, mida maksti eesmärkide saavutamiseks. Stalini režiimi olemus on üks teravamaid teadusliku ja ühiskondliku diskussiooni objekte Venemaal, mis vajab põhjalikku uurimist, sellealase rahvusvahelise koostöö tugevdamist, uute teaduslike uurimisprojektide käivitamist, juurdepääsu avardamist arhiividokumentidele, inimeste mälestuste kogumist. Tulevik näitab, kas korraldajate soov esimene keskselt stalinismi uurimisele pühendatud konverents Venemaal jätkuvaks muuta, täitub või mitte. Lõpetuseks tasuks meelde tuletada Helene Carrère D’Encausse poolt öeldut: “Stalinism ei ole vaid Venemaa probleem, stalinism on omaette mentaliteet, mis on probleemiks kogu Euroopa jaoks.”

AIGI RAHI-TAMM

SOLIDAARSUSE EKSPRESS

1.–7. detsembrini 2008 toimus Poolas Euroopa Solidaarsuse Keskuse (*European Centre for Solidarity*) eestvedamisel rahvusvaheline projekt nimega “Solidaarsuse Ekspress” (*Solidarity Express*, SE).¹ Nädal väldanud üritusest võttis osa enam kui 200 inimest 44 riigist, käesoleva loo autoril oli au esindada Eestit.

¹ Vt lisaks: Euroopa Solidaarsuse Keskus, <<http://www.ecs.gda.pl/>> (20.7.2009); Solidaarsuse näitus Eesti Sõjamuuseumis, <<http://www.laidoner.ee/index.php/article/159>> (20.7.2009); Varssavi Ülestõusu Muuseum, <http://www.1944.pl/index.php?lang=en&lang_time=1> (20.7.2009).